

Το μεταναστευτικό ως μεταβλητή γεωμετρία δικαιωμάτων και αποκλεισμών

Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης

Ανακοίνωση σε συνέδριο της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας, 22.4.2012

Περίληψη

Η ανακοίνωση εξετάζει την σχέση κράτος δικαίου-δικαιώματα-μετανάστες ως προς τους αποδέκτες των δικαιωμάτων αλλά και με αναφορά τους φορείς άσκησης εξουσίας από την πλευρά του κράτους (νομοθετική-εκτελεστική-δικαστική) ως μια μεταβλητή που συνεχώς τίθεται υπό διαπραγμάτευση/αμφισβήτηση κατά τη διάρκεια της κρίσης. Η διχοτόμηση πολίτης-αλλοδαπός επαναφέρει στο προσκήνιο την ανάγκη εννοιολόγησης των συνόλων «εμείς- οι άλλοι» σε μια νέα σχέση όπου η συμπερίληψη-αποκλεισμός σε νομικές κατηγορίες και πραγματικότητες επιτελούνται με νέους υπό διαμόρφωση όρους. Τέλος, θα συζητηθεί η δυναμική της διεκδίκησης των δικαιωμάτων υπέρ των δικαιούχων και από τους δικαιούχους ως μοχλός διαμόρφωσης των παραπάνω.

1. Εισαγωγή

Η ελληνική εμπειρία των τελευταίων δεκαετιών έδειξε ότι η αναδιάταξη της πληθυσμιακής σύνθεσης μέσα από το μεταβαλλόμενο μεταναστευτικό ρεύμα επαναπροσδιόρισε την διχοτομική πρόσληψη του «εμείς» απέναντι του «άλλου» και βέβαια και αντιστρόφως¹. Το εθνικό, γλωσσικό, θρησκευτικό σύνορο μέσα στον άνθρωπο, μέχρι πρόσφατα ορίζονταν μεταξύ των ελλήνων πολιτών κυρίως με όρους *μειονοτικότητας*. Δηλαδή μέσα από τη χρήση μειονοτικής γλώσσας (σλαβικά, αρβανίτικα, βλάχικα, τουρκικά κλπ), την πίστη σε μειονοτική θρησκεία ή δόγμα (μουσουλμάνοι, εβραίοι, καθολικοί, προτεστάντες, Μάρτυρες του Ιεχωβά κλπ) ή την

¹ Μ. Παύλου & Αθ. Σκουλαρίκη (επιμ.), *Μετανάστες και μειονότητες. Λόγος και πολιτική*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.

έκφραση μειονοτικής εθνικής συνείδησης (Τούρκοι, Μακεδόνες)². Κυρίως όμως η διχοτομική πρόσληψη από την πλειονότητα αναφέρεται στην καταγωγή, υποστηρίζοντας και την κανονιστική διχοτόμηση μεταξύ *αλλογενούς* και *ομογενούς*, όπως βέβαια και την καθεστωτική αποδοχή της αντιθετικής ιδιότητας μεταξύ *πολίτη* και *αλλοδαπού*. Οι αλλοδαποί, δηλαδή οι μετανάστες, αποτελούν μια νέα διακριτή διχοτόμηση η οποία εξαρτάται από την σχέση με το έδαφος και τη νομιμότητα, δηλαδή την απόδοση νόμιμου χαρακτήρα στην φυσική παρουσία και ύπαρξη των υποκειμένων εντός της ελληνικής έννομης τάξης. Επιπρόσθετα, η διχοτόμηση *αλλογενής-ομογενής* τέμνει διαγώνια και την κατηγορία των αλλοδαπών, η οποία προσδιορίζεται από το δίκαιο ως ρυθμιστικός παράγοντας ως προς την νομική και πραγματική πρόσβαση σε ειδικές κατηγορίες δικαιωμάτων και τελικά στην ίδια την ιθαγένεια.

Το ζήτημα που προκύπτει και ενδιαφέρει είναι η σύγκληση ή η απόκλιση μεταξύ της νομικής κατάστασης και της κοινωνιολογικής πραγματικότητας και βέβαια αφορά από μια άλλη οπτική γωνία τον ρόλο και την αποστολή του δικαίου ως ρυθμιστή σχέσεων και καταστάσεων σε μια δεδομένη κοινωνία. Η εκτελεστική, νομοθετική και δικαστική εξουσία, μέσα από τον λόγο και την πρακτική τους, βρίσκονται σε άμεση διάδραση με την κοινωνία, που ήδη αποτελείται από πολίτες-μη πολίτες, από μόνιμους-μη μόνιμους κατοίκους, νόμιμους μη-νόμιμους ανθρώπους, οι οποίοι προσλαμβάνονται μέσα από ιδεολογικά σχήματα που παραπέμπουν συχνά σε αυτοεκπληρούμενες προφητείες και δεδομένες πολιτικές. Το πλέγμα λόγου και πρακτικών της εξουσίας συνδιαμορφώνει τάσεις και ηγεμονικές ρητορικές χωρίς ποτέ να αποφεύγει διχαστικές λογικές. Αντιθέτως τις επιβάλλει.

Η υπόσχεση της κοινωνικής συμπερίληψης εν τέλει μένει συνεχώς ως μια ανεκπλήρωτη υπόσχεση αενάως απρόσιτη. Η νομική κατάσταση του «άλλου» και η θεσμική σχέση με το κράτος αποτελούν ζητήματα κομβικής σημασίας για την εννοιοδότηση του «πολίτη» και του «αλλοδαπού».

2. Η νομιμότητα ως εργαλείο

Η κατάσταση νομιμότητας ή μη-νομιμότητας είναι άμεσα συνυφασμένη με την απόδοση δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Ο πολίτης του κράτους έχει μια σαφή

² Κ. Τσιτσελίκης & Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα*, Κριτική Αθήνα, 1997.

υπεροχή στα δικαιώματα που αφορούν την ελευθερία μετακίνησης, διαμονής και εργασίας. Οι αλλοδαποί μόνο κάτω από ορισμένες συνθήκες μπορούν να έχουν πρόσβαση σε αυτά τα δικαιώματα στα οποία συχνά τίθενται χρονικοί και άλλοι περιορισμοί. Από την άλλη πλευρά, βασικά δικαιώματα (στέρξης ελευθερίας, απαγόρευση διακρίσεων και βασανιστηρίων, δικαίωμα στην ζωή, στην θρησκευτική ελευθερία, της έκφρασης κλπ) αποδίδονται χωρίς διάκριση νομιμότητας σε πολίτες και μη-πολίτες. Αυτό συχνά αποσιωπάται από τον ηγεμονικό λόγο, και έτσι οι αλλοδαποί, γίνονται ορατοί ως «άνθρωποι χωρίς καθόλου δικαιώματα», επειδή ακριβώς είναι *παράνομοι*. Στην ακροδεξιά ή ξενόφοβη λογική ακόμα και η τυχόν νομιμότητά τους είναι ορατή ως υφαρπαγή από τα κεκτημένα των ελλήνων πολιτών. Το θέμα αυτό έχει ακόμα μεγαλύτερες συνδηλώσεις του τύπου αυτού στην περίπτωση της απόδοσης της ελληνικής ιθαγένειας, μέσα από την πολιτογράφηση, δηλαδή σε ενήλικες ή σε ανήλικους με την γέννηση ή την φοίτηση στο ελληνικό σχολείο, όπως έδειξε η έντονη συζήτηση σχετικά με την θέσπιση και την αναμενόμενη τροποποίηση του νόμου 3838/2010 (βλ. παρακάτω).

Οι μετανάστες ορίζονται ως νόμιμοι ή παράνομοι με σκληρές γραμμές αποκλεισμών και με συνεχείς παλινδρομήσεις της εννοιολόγησης του «νόμιμου» και του «παράνομου», όπως καθορίζεται από τους μεταναστευτικούς νόμους, οι οποίοι βέβαια επιχειρούν να υλοποιήσουν τις (αντιφατικές, αναποτελεσματικές και ασύνδετες) μεταναστευτικές πολιτικές των κυβερνήσεων. Εν τέλει, αυτό που αποκαλούμε συχνά «έλλειψη μεταναστευτικής πολιτικής»³ αποτελεί μια συγκροτημένη πραγματικότητα που τα τελευταία 18 χρόνια διατηρεί μια γκρίζα ζώνη για ανθρώπους και δικαιώματα. Οι πολιτικές αυτές έπεσαν στο λάκκο που οι ίδιες δημιούργησαν. Με την κατασκευή αποκλεισμένων, αλλά και την ποινικοποίηση συμπεριφορών βοήθειας και αλληλεγγύης προς αυτούς, η ικανότητα εμπέδωσης μιας φιλελεύθερης εξουσίας και η ίδια η κοινωνική ασφάλεια αποσθώνονται.⁴ Μια νομοθεσία που ποινικοποιεί τους «λαθραίους» παράγει περισσότερους κινδύνους απ' όσους αποσοβεί, καθώς οι άνθρωποι «παρανομούν» ακριβώς γιατί δεν είναι ικανοί να περάσουν την πύλη της νομιμότητας. Κραυγαλέα περίπτωση αποτελούν οι νέοι της “δεύτερης γενιάς”. Από την άλλη πλευρά, το κράτος χάνει από τη δικαιοδοσία

³ Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, *Μια (άλλη) στρατηγική για το μεταναστευτικό*, <http://www.hlhr.gr/details.php?id=660>

⁴ Νίκος Παρασκευόπουλος, *Ο Ιαβέρης, οι άθλιοι ξένοι και η κρατική εξουσία*, Ελευθεροτυπία, 14.10.2009.

του –και εν τέλει από τον θεσμικό του έλεγχο- ένα μεγάλο αριθμό ανθρώπων, οι οποίοι αν και επεδίωκαν να ενταχθούν κάτω από αυτή τη δικαιοδοσία τελικά βρίσκονται αντιμέτωποι και απειλούμενοι από αυτή⁵.

Ο ουσιαστικός, και όχι ο απλά διακηρυκτικός, σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας είναι ένα στοιχείο που λείπει από την συζήτηση και την πράξη, καθώς με ευκολία ο νόμος και η εξουσία αυτονομούν κατηγορίες ανθρώπων με βάση την καταγωγή ή τους δεσμούς αίματος, συχνά μέσα από διοικητικά ανέλεγκτες πρακτικές. Από την άλλη πλευρά, τα σύνορα σκληραίνουν και συχνά σκοτώνουν. Προστατεύουν «τους από μέσα», ως ένα στρατιωτικό, πολιτικό, οικονομικό και ιδεολογικό οχυρό απέναντι σε αυτούς που απειλούν να το διασχίσουν. Συχνά, η συζήτηση για την μετανάστευση επικεντρώνεται στην «ορθολογική διαχείριση» των μεταναστευτικών ροών ως «εργαλείο ανάπτυξης», με οικονομικούς όρους, αδιαφορώντας και υποκρύπτοντας τις πραγματικές διαστάσεις της και κυρίως τα αίτια που οδηγούν στον μαζικό εκπατρισμό εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων. Αποκρύπτει και αδιαφορεί για το ό,τι συμβαίνει στην άλλη πλευρά των συνόρων, αλλά και το πως διαμορφώνονται οι ευρωπαϊκές λογικές που ξοδεύονται σε εσωστρεφείς και ατελέσφορες πρακτικές αστυνομικού τύπου. Τα σύνορα έτσι εξωραϊζουν τα προβλήματα των «από μέσα» και δαιμονοποιούν τους «απ' έξω». Ασφαλώς το πόσο «ανθρώπινα» ή «απάνθρωπα» ρυθμίζονται οι σχέσεις που προκύπτουν από την μετανάστευση συνδέονται με ρητές ή άρρητες όψεις της κατανομής του πλούτου, την ταξικότητα και την συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας «που τίθενται υπό απειλή» στο κράτος υποδοχής, σύμφωνα με την κυρίαρχη άποψη. Η τελευταία επιχειρεί να νομιμοποιήσει λογικές φόβου που διαχέει ανέξοδα εξυπηρετώντας πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα. Τελικά, οι νομικά αόρατοι άνθρωποι είναι εύκολα εκμεταλλεύσιμοι (ιδεολογικά, πολιτικά, εργασιακά) και η νομιμότητα των μεταναστών καθίσταται ένα εργαλείο χειραγώγησης.

3. Το μεταναστευτικό: δίκαιο και δημόσιος λόγος

Το ζήτημα της *διαχείρισης* των μεταναστών που δεν έχουν χαρτιά, συχνά έρχεται στην επικαιρότητα και την δημόσια συζήτηση μέσα από τις επιχειρήσεις σκούπα που

⁵ Μ. Παύλου & Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης. Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Κριτική, Αθήνα 2004, ιδιαίτερα τις συμβολές του Βασίλη Καρύδη και Χρύσας Χατζή, καθώς και την εισαγωγή του Νικηφόρου Διαμαντούρου.

διαρκούν λίγες ώρες, τις εξεγέρσεις των κρατουμένων ή την εξαγγελία των κομμάτων για την εξάλειψη του φαινομένου. Μια σειρά ερωτημάτων τα οποία επανέρχονται περιοδικά, τρέφουν ιδεολογικά τους αποδέκτες τους και εξαφανίζονται στην προσωρινή λήθη της κοινής γνώμης και της κυβέρνησης. Όχι όμως και των ίδιων των ανθρώπων, σε όποια νομική κατάσταση και εάν βρίσκονται (νόμιμοι, παράνομοι, κρατούμενοι, υπό απέλαση) οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις βιώνουν καταστάσεις, οι οποίες ανάλογα παραβιάζουν κάθε έννοια σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η πιο ευαίσθητη κατηγορία υποκειμένων δικαιωμάτων είναι οι αλλογενείς αλλοδαποί και μάλιστα χωρίς χαρτιά. Στο δημόσιο λόγο η κατηγορία αυτή άρρητα θεωρείται ως «μη υποκείμενο δικαιωμάτων», ως μια ομάδα ανθρώπων στους οποίους μπορεί να εφαρμοστεί κάθε μέτρο χωρίς λογοδοσία, χωρίς έλεγχο και υπαγωγή σε θεμελιώδεις κανόνες δικαίου.

Η στάση αυτή υποκρύπτει την βαθειά υποκρισία και ανεπάρκεια δικαίου και πολιτικής να δώσει λύσεις στο πολύπαθο μεταναστευτικό ζήτημα αλλά και στην ιδεολογική φυσικοποίηση της παραδοχής ότι άνθρωποι αυτοί είναι μη-υποκείμενα: οι *λαθρο-μετανάστες* δεν μπορεί παρά να είναι *λαθρο-υποκείμενα*.

Δεν μπορεί να αμφισβητήσει κανείς ότι η σύλληψη και η απομάκρυνση των μεταναστών οι οποίοι εισήλθαν παράτυπα στη χώρα είναι ζήτημα το οποίο επαφίεται στις αρμοδιότητες του κράτους. Οι αρμοδιότητες όμως δεν ασκούνται σε κενό δικαίου, αλλά οφείλουν να υπακούουν σε γενικούς κανόνες που αφορούν ειδικά ζητήματα όπως το άσυλο, ή γενικά δικαιώματα, όπως οι συνθήκες κράτησης και η νομιμότητα της στέρησης της ελευθερίας. Τα θέματα αυτά αναδεικνύουν τα δικαιοκρατικά ελλείμματα της διοίκησης, της κοινωνικής πρόνοιας, αλλά και τα δίκτυα οικονομικής εκμετάλλευσης, των κρυφών ή φανερών συμφερόντων και της σιωπής που τους τρέφουν.

Η πολυπλοκότητα των εκφάνσεων του φαινομένου προσφέρει ακόμα μεγαλύτερη δυνατότητα στρέβλωσης των πραγματολογικών διαστάσεών του, της αξιολόγησής του και της διαμόρφωσης προτάσεων. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η δημόσια συζήτηση, εδράζεται στις διχοτομήσεις που προαναφέραμε μέσα από την συσκότιση των παρακάτω:

1. Ότι η κράτηση προς απέλαση είναι διοικητικού χαρακτήρα και όχι ποινικού, δηλαδή οι κρατούμενοι δεν είναι εγκληματίες.
2. Ότι οι έχοντες δικαίωμα ασύλου δεν διαπερνούν παράνομα τα σύνορα και ότι οι προερχόμενοι από εμπόλεμη ζώνη δεν μπορούν να απομακρυνθούν.

3. Ότι σκοπός της κράτησης είναι η απομάκρυνση από την ελληνική επικράτεια και μόνο. Χωρίς την επιτέλεση του σκοπού αυτού η κράτηση καθίσταται παράνομη.
4. Ότι η απομάκρυνση των παράτυπα εισελθόντων ή διαμενόντων στην Ελλάδα αλλοδαπών, σε ποσοστό 90%, είναι ανέφικτη για πολλούς και διάφορους λόγους.
5. Ότι ο πληθυσμός των παράνομων ή παράτυπων μεταναστών οι οποίοι μέχρι πρότινος ήταν νόμιμοι για πολλά χρόνια, έχει δραματικά αυξηθεί τους τελευταίους μήνες, καθώς οι όροι νομιμότητας ακόμα και για μακροχρόνια νόμιμα διαμένοντες δεν μπορούν να πληρωθούν σύμφωνα με τις προϋποθέσεις που θέτει ο νόμος.
6. Οι συνθήκες κράτησης τόσο στα αστυνομικά τμήματα όσο και στα νέα κέντρα κράτησης αλλοδαπών είναι απερίγραπτες παραβιάζοντας σειρά βασικών προδιαγραφών.
7. Μετά το πέρας ενός συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος, οι κρατούμενοι απελευθερώνονται καθώς η απομάκρυνσή τους δεν στάθηκε δυνατόν να πραγματοποιηθεί. Οι ίδιοι άνθρωποι, αφού δεν μπορούν να φύγουν από την Ελλάδα ακόμα κι εάν το επιθυμούν, μπορούν να ξανασυλληφθούν και να εγκλειστούν στα κέντρα κράτησης για έναν σκοπό που αποδεδειγμένα δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί.

Μπορεί να αντιληφθεί κανείς ότι οι πολιτικές στο μεταναστευτικό, όπως σχεδιάζονται και εφαρμόζονται, αποτελούν «μη πολιτικές» ευνοώντας την ιδεολογική καλλιέργεια πολιτικών σκοπιμοτήτων μέσω του φόβου για τον «ξένο». Η απόκρυψη των πραγματολογικών διαστάσεων των φαινομένων, η άγνοια της ίδια της διοίκησης γύρω από αυτά, και η αναποτελεσματικότητα των μέτρων εργαλειακής διαχείρισης αντανακλώνται ήδη σε επιθετικές αντιμεταναστευτικές αντιλήψεις που ενδημούν και φαίνεται να κυριεύουν ολοένα και μεγαλύτερο τμήμα της ελληνικής κοινής γνώμης.

Κρίσιμη προσδοκία παραμένει η αποτελεσματική συμπερίληψη μέσα από το κατώφλι της νομιμότητας για εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπους οι οποίοι έχουν συγκροτήσει βιοτικούς δεσμούς στην Ελλάδα. Όσο οι άνθρωποι αυτοί ζουν σε ζώνες ανασφάλειας, τόσο η περιπέτεια των ιδίων και της ευρύτερης κοινωνίας συνεχίζεται, βαίνοντας σε ολοένα σκοτεινότερα μονοπάτια διχτομικών αντιλήψεων. Οι αντιλήψεις αυτές τρέφουν τον ακροδεξιό λόγο, τη ρατσιστική βία και κυρίως την

ανέξοδη καλλιέργεια φοβικών συνδρόμων. Οι διχοτομήσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω υποθάλλουν την ανασφάλεια δικαίου και καθιστούν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως έννομο αγαθό που προστατεύεται μόνο υπό προϋποθέσεις και από την τυχειότητα. Επίσης οδηγούν στον κοινωνικό κατακερματισμό εκείνων «που έχουν δικαιώματα» και «εκείνων που δεν μπορούν να έχουν». Οι δεύτεροι εγκλωβίζονται σε γκρίζες ζώνες νομιμότητας οι οποίες παραπέμπουν στην παραβατικότητα, τη μαύρη εργασία, την εκμετάλλευση και την αποσάθρωση των κοινωνικών δομών αλληλεγγύης.

4. Ο Ρόλος της βίας

Οι διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των κατηγοριών που προαναφέρθηκαν χαράσσονται και ολοένα βαθαινουν μαζί με την πολιτική αντιπαράθεση που θρέφει η οικονομική κρίση και συμπαρασύρουν την στάση των πολιτικών και των πολιτών απέναντι στις ισχυρές τάσεις αμφισβήτησης των δημοκρατικών κεκτημένων. Σημαιοφόρος της τάσης αυτής είναι η νεοναζιστική Χρυσή Αυγή και η ευρύτερη ακροδεξιά. Αντικείμενο της αμφισβήτησης είναι η δικαιοκρατία και η αξία του κοινοβουλευτισμού που διασφάλισαν την κοινωνική ειρήνη και την ελευθερία, όπως την βίωσε τα τελευταία 38 χρόνια η ελληνική κοινωνία. Η υποτίμηση της σημασία της ανοίγει την πόρτα στην ανοχή και την υποστήριξη της βίας που χρησιμοποιούν ως πολιτικό μέσο οι νεοναζιστές με στόχο την υποκατάσταση των αρμόδιων κρατικών οργάνων, δημιουργώντας απατηλές ψευδαισθήσεις: από την μία μεριά ότι θα επανέλθει η χαμένη οικονομική ευημερία για μια κοινωνία που θα επανασυγκροτηθεί με φυλετικούς όρους, και από την άλλη ότι η βία είναι νόμιμη αφού «το κράτος δεν κάνει την δουλειά του». Η βία όμως στρέφεται κατά ομάδων-στόχων που δεν είναι αρεστές σε αυτούς που την ασκούν. Τους κατά συνθήκη «άλλους»: μετανάστες, Τσιγγάνους, ομοφυλόφιλους, Εβραίους, μουσουλμάνους, Θρακιώτες μειονοτικούς, αριστερούς. Οι διχοτομήσεις του «εμείς-οι άλλοι», λοιπόν, μέσα από την νεοναζιστική βία πολλαπλασιάζονται και οι ομάδες-στόχος διευρύνονται. Είμαστε μπροστά σε μία διαδικασία, γνωστή στην επιστήμη και την κοινωνική εμπειρία, και δεν είχε ποτέ αίσιο τέλος. Αυτό που σοκάρει εν τέλει είναι η τόσο ευρεία στοχοθεσία των «άλλων», μια εννοιολογική κατηγορία που ήδη όμως έχει εγκαθιδρυθεί μέσα από το ισχύον δίκαιο, αλλά και στον δημόσιο λόγο των προηγούμενων κυβερνήσεων.

Η ανοχή ή υπεράσπιση της σημερινής κυβέρνησης ως προς τη διαχείριση της οικονομικής κρίσης, όπως μεταφέρεται και ενισχύεται από τα ΜΜΕ, σε ορισμένες

περιπτώσει αντανακλάται στον τρόπο που η ναζιστική βία γίνεται αντικείμενο του δημόσιου λόγου. Η αποσπασματική, και συχνά *life style*, αναφορά στα φαινόμενα που καταγράφονται καθημερινά πλέον δεν έχουν κανένα αποτέλεσμα αποτροπής. Μελανοχίτωνες αμφισβητούν το πολίτευμα ανοιχτά, περιπολούν ανενόχλητοι και οικοδομούν το δικό τους «περί δικαίου αίσθημα», ως αποτέλεσμα της βίας, όπως βέβαια τους βολεύει.

Επίσης η ταύτιση στον δημόσιο λόγο της παράτυπης εισόδου στη χώρα με την εγκληματικότητα και την ανασφάλεια οδηγεί σε ολισθηρά συμπεράσματα. Η ανεύθυνη συμπερίληψη όλων των μεταναστών στην κατηγορία του δυνάμει «εγκληματία» δηλητηριάζει την κοινή γνώμη, υποψιασμένη και ανυποψίαστη, και τρέφει την ξενοφοβία και τον ρατσισμό. Από τον λόγο αυτού του είδους περάσαμε στην ρατσιστική βία, η οποία στρέφεται συλλήβδην *κατά των ξένων*. Η μορφή αυτή τυφλής και προληπτικής αυτοδικίας παίρνει σημαντικές διαστάσεις στο πραγματικό και στο πολιτικό. Όπως ήδη δηλώθηκε από τους κύκλους αυτούς δεν θα στοχεύει μόνο στους μετανάστες -με στόχο «να μας αδειάσουν τη γωνιά»- αλλά και στους όποιους υπερασπιστές τους. Το πολιτικό παράδειγμα άσκησης βίας κατά των *διαφωνούντων άλλων* αρχίζει και αναπτύσσεται και πάλι ύστερα από δεκαετίες.

Εντέλει, η υπεροκομματική (και «εξω-μνημονιακή») σύμπραξη κατά του νεοναζισμού μπορεί να αμβλύνει τις διχοτομήσεις *αλλοδαπός-ημεδαπός, αλλογενής-ομογενής*, ώστε να ακυρώσει τα αίτια της εξάπλωσης της ναζιστικής βίας; Τα ΜΜΕ, από την πλευρά τους έχουν ρόλο κλειδί στο θέμα αυτό και δημοκρατική υποχρέωση, ανεξάρτητα από τις επιλογές υπερθεματισμού ή καταγγελίας των οικονομικών πολιτικών της συγκυρίας να εστιάσουν πρωτίστως στο ζήτημα της πολιτικής βίας. Ήδη όμως παρατηρούνται φαινόμενα εθισμού και αναλγησίας στο λόγο και τις πρακτικές διαχωρισμών και εθνοφυλετικής καθαρότητας. Ωστόσο, η χρήση βίας με στόχο τις ομάδες των «ανεπιθύμητων άλλων» είναι πολιτειακού χαρακτήρα και ως τέτοια πρέπει να αντιμετωπίζεται.

5. Ιθαγένεια: Η πύλη της συμπερίληψης;

Η δημόσια συζήτηση συχνά σημασιοδοτεί αρνητικά το «μεταναστευτικό» ως ένα βάρος που έχει υποχρεωτικά αγκιστρωθεί επάνω της, αποσιωπώντας το ότι αποτελεί φαινόμενο στενά συνδεδεμένο με το μέλλον της ίδιας της κοινωνίας μας. Ότι οι άνθρωποι που ήρθαν να μείνουν εδώ, για οποιοδήποτε λόγο, αποτελούν μοχλό κοινωνικών και οικονομικών μεταβολών. Ότι αυτοί, και βέβαια τα παιδιά τους,

αποτελούν εν τέλει, το μέτρο της συγχώνευσης του παλαιού και του νέου, ως ένας νέος κρίκος που προστίθεται στις αέναες και πολύπλοκες διαδικασίες που συνεπάγονται οι πληθυσμιακές μετακινήσεις, καρπός των οποίων είναι και η ελληνική περίπτωση. Η εμμονή σε στατικές θεωρήσεις των πραγμάτων ακυρώνει κάθε προοπτική να κοιτάξει κανείς κατάματα τον συλλογικό «εαυτό» και να αναθεωρήσουν το τι σημαίνει και πως μπορεί να γίνει κανείς «έλληνας πολίτης».

Η διεύρυνση των όρων απόκτησης της ιθαγένειας αποτελεί κρίσιμο ζήτημα, όχι όμως και πανάκεια για τα δικαιώματα. Ωστόσο αποτελεί σημαντικό πολιτικό, ζητούμενο για την συγκρότηση του λαού κατά την συνταγματική τάξη με γνώμονα τα κριτήρια εισόδου στην κοινότητα των πολιτών. Με τον ν. 3838/2010 κατοχυρώθηκε πρόσκαιρα η διεύρυνση των κριτηρίων στα παιδιά των μεταναστών μέσω της φοίτησης σε ελληνικό σχολείο ή την γέννηση. Στις ρυθμίσεις αυτές αντέδρασε μεγάλο φάσμα του πολιτικού κόσμου: ήδη κατά την προεκλογική περίοδο το 2012 η Νέα Δημοκρατία, και άλλα κόμματα, ανήγγειλαν ότι θα ακυρώσουν την διεύρυνση αυτή. Η θέση αυτή στρέφεται κατά της προοπτικής του ανοίγματος της κοινότητας των ελλήνων πολιτών σε άλλους, “αλλοδαπούς”, “αλλοεθνείς”, “αλλόθρησκους”, “αλλογενείς”, σε ξένους δηλαδή, οι οποίοι (δεν) θα μπορούν να έχουν ισότιμη δυνατότητα πρόσβασης σε οικονομικά και κοινωνικά αγαθά και εν τέλει να έχουν λόγο στα πολιτικά πράγματα του τόπου τους. Η αντίδραση του είδους δεν είναι καινοφανής: πριν 170 χρόνια είχε ξεσηκωθεί δυναμική αντιπαράθεση στην πολιτογράφηση και την απόδοση πολιτικών δικαιωμάτων στους “ετερόχθονες”, και πριν μισό αιώνα ενάντια στα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών.

Ήδη πέρασαν οι πρώτοι μήνες από την δημοσίευση της μέχρι πρότινος πολυαναμενόμενης απόφασης του Συμβουλίου της Επικρατείας (460/2013) σύμφωνα με τις οποίες κρίθηκαν αντισυνταγματικές οι διατάξεις που προαναφέρθηκαν⁶. Δεν είναι ανάγκη να σχολιαστεί η ίδια η απόφαση στον χώρο αυτό. Η καθυστέρηση, όμως, στην ανάληψη πρωτοβουλίας για την νομοθέτηση στη βάση της απόφασης αυτή νέων κανόνων απονομής ιθαγένειας για ανήλικους που έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα ή/και έχουν φοιτήσει στο ελληνικό σχολείο δημιουργεί ένα κενό το οποίο αφήνει σε εκκρεμότητα τη νομική θέση χιλιάδων ανηλίκων και τους καθιστά ιδιαίτερα ευάλωτους. Όσο διαρκεί η καθυστέρηση αυτή, τόσο «ικανοποιείται» η ξενόφοβη και ανίκανη να αντιμετωπίσει τις κοινωνικές αλλαγές κυρίαρχη τάση. Κρύβει για μία

⁶ Βλ. αναλυτικά στο: Δ. Χριστόπουλος, *Ποιος είναι Έλληνας πολίτης*; Βιβλιόραμα, Αθήνα 2012.

άλλη φορά κάτω από το χαλάκι της αναβολής την αναπόφευκτη δημόσια συζήτηση και ενδεχόμενη πολιτική σύγκρουση διογκώνοντας με βεβαιότητα το τίμημα που θα πληρώσουν όχι μονάχα οι ενδιαφερόμενοι αλλά και μεγάλο μέρος της κοινωνίας μας.

Τα παιδιά των μεταναστών δεν είναι μετανάστες τα ίδια, συνήθως έχουν ελάχιστους δεσμούς με τη χώρα καταγωγής των γονιών τους, και αναπτύσσουν δεσμούς μέσα από την φοίτηση στο σχολείο –πόσο μάλλον εάν έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα- μέσα από την πρόσκτηση της ελληνικής ιδεολογίας, γλώσσας και ταυτότητας που το σχολείο έτσι κι αλλιώς μεταλαμπαδεύει. Δύσκολα μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι ένα παιδί της κατηγορίας αυτής στα 15 του χρόνια μπορεί να διαφέρει από το «μέσο Ελληνάκι» τόσο ώστε να μη το καθιστά κοινώνό των χαρακτηριστικών που συγκροτούν τον «Έλληνα πολίτη».

Η απόφαση του ΣτΕ παραγνωρίζει την αντίστροφη πορεία εκείνων των ανηλίκων που θα χάσουν την πρόσβαση στην ελληνική ιθαγένεια. Από τα περίπου 160.000 αλλοδαπά παιδιά που φοιτούν σε όλες τις βαθμίδες του ελληνικού σχολείου, στην συντριπτική πλειοψηφία τους θα βρεθούν με την ενηλικίωσή τους σε δεινή θέση, καθώς πιθανότατα θα χάσουν την νομιμότητα που θεμελίωσαν λόγω των γονέων, με κίνδυνο να καταπέσουν στην κατηγορία του «απελάσιμου αλλοδαπού». Το μέγεθος του αποκλεισμού από την ιθαγένεια μιας τόσο μεγάλης ομάδας ανθρώπων θα προκαλέσει νέες διχοτομήσεις σε βάρος της κοινωνικής συνοχής ενδεχομένως και αντανακλαστική βία. Η θεσμική συμπερίληψη των ανήλικων αλλοδαπών μέσω της απόδοσης της ιθαγένειας αποκτά βαρύνουσα σημασία για την συγκρότηση του «ελληνικού λαού» με την νομική έννοια του όρου, ιδιαίτερα σε μια δυσχερή συγκυρία που επιτείνει η οικονομική στενότητα και η πολεμική διάχυση ιδεών και πρακτικών περί της φυλετικής καθαρότητας που οφείλει -κατ' αυτήν- να έχει το σύνολο των ελλήνων πολιτών.

6. Η ρήτρα της επικινδυνότητας.

Στις διακριτές ομάδες των αλλογενών και αλλοδαπών, συνάπτεται μια ειδική απαξία, ιδεολογική και νομική. Στην όποια νομική και θεσμική αντιμετώπισή τους, προστίθεται και μια άρρητη παράμετρος, η οποία θα μπορούσε να καταγραφεί ως ρήτρα της επικινδυνότητας. Οι *αλλογενείς* έλληνες πολίτες, αν και η εθνική τους ετερότητα είναι ανομολόγητη (βλ. Μακεδόνες, Τούρκοι) αποτελούν τον «εσωτερικό εχθρό», τον «Δούρειο ίππο» ή την «Πέμπτη φάλαγγα». Η επικινδυνότητα είναι εγγενής, λοιπόν, στην περίπτωση αυτή ακριβώς λόγω της εθνικής τους ταυτότητας

που εμείς δεν τολμάμε ούτε να προφέρουμε. Παρόμοια είναι η στάση απέναντι στους Τσιγγάνους, οι οποίοι, αν δεν αποτελούν εθνικό εχθρό, είναι έτοιμοι να «κλέψουν και να ληστέψουν». Μηχανισμοί καταστολής και γκετοποίησης λειτουργούν με αυτοματισμούς σε θεσμικό και ιδεολογικό επίπεδο. Μόλις τα τελευταία είκοσι χρόνια και μέσα από την τάση ομογενοποίησης του δικαίου δικαιωμάτων του ανθρώπου πολλές αντιστάσεις κάμφθηκαν μέσα από εξωτερικές θεσμικές και πολιτικές πιέσεις. Παρόμοιες στάσεις και αντιστάσεις στην βασική αρχή της ισότητας απαντώνται και στα ζητήματα των αλλοδαπών μεταναστών.

Η λογική του δικαίου που αφορά την κατάσταση των αλλοδαπών συχνά κάνει επίκληση στην επικινδυνότητα για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια όχι μόνο εν όψει της απέλασης, αλλά αυτοτελώς και μάλιστα με τον πρόσθετο λόγο του κινδύνου της δημόσιας υγείας. Οι αναφορές περί της *υγειονομικής βόμβας* που συνιστούν οι μετανάστες χωρίς χαρτιά και η συνάρτηση με την έννοια της *επικινδυνότητας* δημιουργούν το ιδεολογικό υπόβαθρο ώστε η κοινή γνώμη να δεχτεί με ανακούφιση τα όποια νέα κατασταλτικά μέτρα και την ακροδεξιά να επιβεβαιώνεται. Ωστόσο ο δημόσιος λόγος του είδους αυτού είναι παραπλανητικός, πρώτα γιατί τα στοιχεία από τους ειδικούς φορείς αποδεικνύουν ότι οι μετανάστες δεν έχουν επιβαρύνει τη δημόσια υγεία, η οποία κυρίως επλήγη από τις οικονομικές περικοπές.

Σε ορισμένες περιπτώσεις η επικινδυνότητα αναβαθμίζεται σε αυτοτελές νομικό κριτήριο που οδηγεί στη στέρηση της ελευθερίας. Η αιτιολόγηση των σχετικών δικαστικών αποφάσεων είναι συνήθως ελλιπής, αν όχι ανύπαρκτη. Έτσι, η επίκληση της «επικινδυνότητας για τη δημόσια τάξη» συνδέεται ουσιοκρατικά με την θέση του αλλοδαπού ως «παράνομου», άρα συναρτά την παράτυπη είσοδο στη χώρα με την *βεβαιότητα κινδύνου* για το κοινωνικό σύνολο. Οι χωρίς χαρτιά αλλοδαποί είναι, λοιπόν, δυνάμει εγκληματίες ή φορείς μολυσματικών νοσημάτων. Επί του πραγματικού: Όσοι έχουν την εμπειρία των κέντρων κράτησης στην μεθόριο γνωρίζουν καλά τις συνθήκες ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης για χιλιάδες ανθρώπους, οι οποίοι υπέφεραν από πλήθος ασθενειών που δημιουργούνται και συντηρούνται με τον συνωστισμό, την έλλειψη καθαριότητας και της στοιχειώδους πρόληψης. Κανείς δεν μπαίνει στον κόπο να μελετήσει τις σχετικές εκθέσεις (πχ. των Γιατρών χωρίς Σύνορα) που δείχνουν ποιοι ήταν ασθενείς με την άφιξή τους και σε τι ποσοστό νόσησαν κατά την κράτησή τους ή μετά την απελευθέρωσή τους λόγω των χειριστών συνθηκών διαβίωσης. Κανείς δεν συζητά τα κοινωνικά αίτια των

ασθενειών αυτών και την εμφάνισή τους σε συνθήκες περιθωρίου και αποκλεισμού από τις υγειονομικές υπηρεσίες του κράτους.

Έτσι λοιπόν, το ελληνικό δίκαιο αντιλαμβάνεται συχνά τους μετανάστες, νόμιμους ή παράνομους, ως έναν «κίνδυνο για την δημόσια ασφάλεια». Αρκεί ο αλλοδαπός να κατηγορηθεί ότι διέπραξε πλημμέλημα, χωρίς αυτό να διαπιστωθεί από το ποινικό δικαστήριο, για να απελαθεί. Ο νομοθέτης έχει αυτοματοποιήσει τα προστάδια της ποινικής διαδικασίας και θέσπισε τρόπους κολασμού *ταυτότητας* και *όχι πράξης*, μονοπάτια επικίνδυνα τα οποία η ελληνική κοινωνία βίωσε με αγριότητα σε εποχές πριν το 1974. Εκείνοι που υπάγονταν σε ένα εξαιρετικό καθεστώς παλαιότερα ήταν Έλληνες πολίτες, οι οποίοι έχαναν ως «ανάξιοι» την ιδιότητα του Έλληνα, βάσει του κριτηρίου επικινδυνότητας. Σε τέτοιες ειδικές κατηγορίες *εξαιρέσης* χτες ήταν οι *αριστεροί* και οι *μη εθνικόφρονες*, σήμερα είναι οι μετανάστες και οι πρόσφυγες, αύριο ίσως θα είναι κάποιοι άλλοι. Για τον λόγο αυτό, και η παροχή ιθαγένειας σε ανθρώπους με βεβαιωμένους βιοτικούς δεσμούς με την ελληνική κοινωνία συνεπάγεται κοινωνική ασφάλεια. Η υπαγωγή σε καθεστώς μη νομιμότητας συνεπάγεται αντιστρόφως την ανασφάλεια για όλους. Χωρίς ασφάλεια, δεν μπορεί να λειτουργήσει συντεταγμένη κοινωνία ούτε και να ασκηθούν αποτελεσματικά τα δικαιώματα του κάθε ανθρώπου, και κατά συνέπεια η ελευθερία ως έννοια και πράξη ακυρώνεται. Συνεπώς, η ασφάλεια αποτελεί προϋπόθεση της άσκησης των δικαιωμάτων. Σήμερα, η «ασφάλεια των ανθρώπων» διαστρεβλώνεται, απαξιώνεται, αδρανοποιείται και δίνει τη θέση της σε μια «ασφάλεια του κράτους» τιμωρητικού χαρακτήρα. Η παραπλανητική συζήτηση για την ασφάλεια αδιαφορεί για την «ασφάλεια δικαίου» που αφορά όλους τους ανθρώπους και τα δικαιώματά τους. Εν τέλει την υπονομεύει, καθώς αφαιρεί πολύτιμα κεκτημένα σχετικά με το κράτος δικαίου και τον έλεγχο της εξουσίας μέσα από μια επιδερμική και εύπεπτη μηχανική της καταστολής.

7. Διεκδίκηση δικαιωμάτων

Τα δικαιώματα του ανθρώπου αποτελούν ένα ευαίσθητο δίκαιο που διατρέχει ένα ευρύτατο φάσμα ρυθμίσεων που καθορίζει σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και κυρίως απέναντι στην κρατική εξουσία. Αντανακλά την ποιότητα του δημοκρατικού πλουραλισμού και διαμορφώνει την ισορροπία μεταξύ κατοχύρωσης της ισότητας και εμπέδωσης της ελευθερίας. Η εξέλιξη του περιεχομένου των δικαιωμάτων εδράζεται εν πολλοίς στην κινητήρια δύναμη της κοινωνικής διεκδίκησης. Οι μεγαλύτερες

κατακτήσεις δικαιωμάτων που σήμερα είναι αμετακίνητες αξίες προήλθαν από αιματηρούς κοινωνικούς αγώνες και διεκδικήσεις. Στο πλαίσιο των βασικών αυτών εισαγωγικών παρατηρήσεων, τοποθετείται και η ανάπτυξη της *κοινωνίας των πολιτών*. Η άνθιση του φαινομένου συντελείται τα τελευταία 30 χρόνια με αρκετά προβλήματα, όμως αποτελεί μια σημαντική παράμετρο για το ζήτημα που μας απασχολεί στο κείμενο αυτό: την κινητοποίηση για τον «άλλο» και την κινητοποίηση του «άλλου» για τα δικαιώματά του μέσα από μη επαγγελματικούς, κομματικούς και συνδικαλιστικούς φορείς. Η δυναμική της διεκδίκησης των δικαιωμάτων *υπέρ των δικαιούχων και από τους δικαιούχους* ως μοχλός διαμόρφωσης πολιτικών, κοινωνικών αξιών και κανόνων δικαίου, είναι περίπλοκη και ποτέ μονόδρομη.

Στην Ελλάδα, ο χώρος του ακτιβισμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου είναι σχετικά περιορισμένος και συνήθως κινητοποιεί μη-υποκείμενα δικαιωμάτων, δηλαδή, μη-μετανάστες ⁷. Μάλιστα, οι οργανώσεις των μεταναστών ή προσφύγων συνήθως εκτίθενται δημόσια πιο περιορισμένα κατά την διεκδίκηση δικαιωμάτων ή την καταγγελία παραβιάσεων δικαιωμάτων ⁸. Η στάση αυτή ενδεχομένως προέρχεται από: α. την έλλειψη τεχνογνωσίας και πρόσβασης στα μέσα, όπως και ελλιπή οργάνωση των μεταναστευτικών οργανώσεων, και β. την εγνωσμένη ή ασυνείδητη διατήρηση ενός χαμηλού προφίλ μη-έκθεσης που υπαγορεύεται από την διαφοροποιημένη θεσμική θέση των μεταναστών, μέσα από τις νομικές διχοτομήσεις που ήδη αναφέρθηκαν.

Από την άλλη πλευρά οι οργανώσεις δικαιωμάτων του ανθρώπου, διατηρούν ένα περισσότερο ή λιγότερο αγωνιστικό προφίλ, ανάλογα με τις καταστατικούς σκοπούς τους, την διαθεσιμότητα των μελών και την συγκυρία. Η κρίση επανέφερε την ανάγκη για την εκφορά ενός δικαιωματικού λόγου για τα κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα, και μαζί μια πραγματική χιονοστιβάδα αναγκών και ελλείψεων. Ο λόγος αυτός πρέπει να συνδυάσει τα κεκτημένα και τα διεκδικούμενα για μια σειρά διχοτομημένων υποκειμένων και κατακερματισμένα δικαιώματα. Έτσι, και η κινητοποίηση είναι κατακερματισμένη ανάλογα με το είδος των δικαιωμάτων. Τα ιδεολογικά ταμπού περί του γένους και της αλλοδαπότητας συχνά επιβάλλουν αυτολογοκρισία και αυτοπεριορισμούς στην διεκδίκηση με αποτέλεσμα τον δραστικό

⁷ Βλ. Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Ομάδα δικηγόρων (σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη), Διεθνής Αμνηστία, Παρατηρητήριο του Ελσίνκι, Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου, Αρσισ, κ.άλ.

⁸ Βλ. Φόρουμ μεταναστών, και πλήθος μεταναστευτικών κοινοτήτων.

περιορισμό της ενεργητικής συμμετοχής και την δημιουργία στεγανών χώρων μεταξύ υποκειμένων των δικαιωμάτων και διεκδικητών. Εν τέλει η διεκδίκηση των δικαιωμάτων του «άλλου» μπορεί, αν και εν πρώτοις λειτουργεί στο όνομα της αλληλεγγύης και κατά του κατακερματισμού των υποκειμένων, να αυτοϋπονομεύεται καθώς κινείται στην δεδομένη διχοτόμηση *πολίτης-αλλοδαπός*, χωρίς να έχει τα μέσα και συχνά τον σκοπό να την αμφισβητεί

8. Συμπεράσματα

Τόσο το δίκαιο για τους αλλοδαπούς όσο και το δίκαιο για την απόδοση της ιθαγένειας, ως προς το περιεχόμενο και την εφαρμογή τους, αν και επιδιώκουν να ενισχύσουν την «δημόσια ασφάλεια», εν τέλει την υπονομεύουν, καθώς της αφαιρούν πολύτιμο κεκτημένο δυναμικό από την συστατική της «ασφάλεια δικαίου» και μάλιστα μέσα από μια επιδερμική και εύπεπτη μηχανική της καταστολής. Η τελευταία συντελείται μέσα από τις διχοτομήσεις *πολίτης-αλλοδαπός* και *ομογενής-αλλογενής*.

Αυτές οι ιδεολογικές και νομικές διχοτομήσεις μεταξύ των ανθρώπων που συναπαρτίζουν την ελληνική κοινωνία θέτει σε μια συνεχή επαναδιαπραγμάτευση την εννοιολόγηση των συνόλων «εμείς-οι άλλοι». Οι νέες σχέσεις οριοθετούνται μέσα από το δίπολο *συμπερίληψη-αποκλεισμός* απέναντι στα δικαιώματα και την δυνατότητα συμμετοχής στην εργασία, την πολιτική ή τα κοινωνικά αγαθά. Οι σχέσεις αυτές προσδιορίζονται με ηγεμονικούς όρους ανάλογα με την κατηγοριοποίηση:

1. Έλληνας πολίτης - ομογενής
2. Έλληνας πολίτης - αλλογενής / αλλοδαπός - ομογενής
3. Αλλοδαπός - αλλογενής

Το δίκαιο παίζει αποφασιστικό ρόλο όχι μόνο στην διατήρηση των κατηγοριών αυτών, αλλά και την ρύθμιση των προϋποθέσεων για την μετακίνηση από την μία κατηγορία στην άλλη. Ιδεολογικά χαράσσονται απaráβατες γραμμές όπως αυτή του γένους, και οι οποίες συντηρούνται από το δίκαιο. Οι νομικές κατηγορίες επικαθορίζονται από τις πολλαπλές και μεταβλητές πραγματικότητες. Η οικονομική κρίση που ξεκίνησε το 2009 ασφαλώς αποτελεί έναν τέτοιο καθοριστικό παράγοντα ο οποίος μάλιστα αποτελεί κρίσιμο παράγοντα μεταβολών για πλήθος ζητημάτων. Σε

αυτό το πλαίσιο πρέπει να κατανοήσουμε τη θέση του «άλλου»⁹. Η κατασκευή του «άλλου» ως (μη-)υποκείμενο δικαιωμάτων, καθορίζει πολιτικά, κανονιστικά και ιδεολογικά την θέση του *αλλογενή-αλλοδαπού* στην ελληνική κοινωνία. Όσο περισσότερο οι διχοτομήσεις αμβλύνονται με λογικές ενσωμάτωσης και όχι αποκλεισμών, σε βάρος του φόβου και της μισαλλοδοξίας, τόσο διευρύνονται οι πιθανότητες για την κατανόηση των μεταβολών που όλοι βιώνουμε. Γιατί οι *μετανάστες* και οι *γηγενείς* αλλάζουν μέσα στο χρόνο και μαζί τους και όσοι παρατηρούν αλλήλους.

⁹ N. Green, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης. Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, Σαββάλας, Αθήνα 2002, σ.11.